

A FRANKFURTI ISKOLA "KRITIKAI ELMELET"
FELFOGÁSA

A frankfurti iskola mint baloldali radikális társadalomfilozófiai irányzat a harmincas években alakult ki az Institut für Sozialforschung (Társadalomkutató Intézet) körül. Az 1923-ban alapított intézet első igazgatója Carl Grünberg történész volt. Irányítása alatt a szocializmus és a munkásmozgalom történetének kutatása folyt. Az intézet élére 1927-ben Kurt Albert Gerlach került, aki folytatta elődje munkáját, majd öt 1930-ban egy fiatal baloldali filozófus Max Horkheimer váltotta a vezetői poszton. Horkheimer határozottan változtatott az intézet munkájának irányán és kiadványainak témakörén, a társadalomfilozófiai problematika felé fordult a hegelizált marxizmus talaján. Ezzel párhuzamosan az általa vezetett intézmény politikailag is fordulatot hajtott végre, áttért a baloldali radikalizmusra. 1933-ban az intézet törzsmagja emigrálni kényszerült. Horkheimer irányításával előbb Franciaországban, majd az Egyesült Államokban folytatták munkájukat. A legjelentősebb tagok Horkheimeren kívül Theodor W. Adorno, Herbert Marcuse voltak, valamint igen közel állott hozzá Friedrich Pollock, Leo Löwenthal, Franz Neumann és Erich Fromm, illetve közvetve Walter Benjamin is ide tartozott. A háború után Marcuse Amerikában maradt, Horkheimer és Adorno visszatért Nyugat-Németországba, ahol 1950-ben ismét megalakult az intézet.

Max Horkheimer vezetése alatt a jelenkori tőkés társadalom komplex vizsgálatával foglalkoznak közgazdászok, filozófusok, pszichológusok, történészek stb. részvételével. Az intézet tudatosan és polemikusan állítja szembe ezt a komplexitást az egyoldalú specializálódással, amely a hagyományos társadalomtudományokat, különösen a polgári szocioló-

giát jellemzi a tőkés társadalom vizsgálatában. Közös elméleti programnak a társadalomfilozófia, a társadalom kritikai elméletének kidolgozását tekintették. A cikk ennek a "kritikai elmélet"-nek a lényegére kíván rámutatni, mit is értenek - elsősorban Horkheimer, a kifejezés első alkalmazója - ezen a megjelölésen.

A fogalmat Horkheimer először egy 1937-ben a Zeitschrift für Sozialforschungban megjelent cikkében ("Hagyományos és kritikai elmélet"¹) tárgyalja. Elméletfelfogása összetett, melyben tudományt, logikát, filozófiát is ért.

A tudomány "valamely tárgyi területtel kapcsolatos tételek összessége, ha ezek a tételek olyan kapcsolatban állnak egymással, hogy közülük némelyekből levezethető a többi"². A tudomány valamely módon igazolható, bizonyítható kapcsolatban van az empiriával, "a levezetett tételek tényleges eseményeknek felelnek meg"³.

A hagyományos elméletet Descartestől eredeztetli, akinél "a világ rendje deduktív gondolati összefüggésként tárul fel"⁴. Az elmélet célja a tudomány egyetemes rendszere. Ezt a feladatot a természettudományok oldják meg jól, ezért ezt követik a szellemtudományok is. "Az emberről és a társadalomról szóló tudományok arra törekcsenek, hogy kövessék a sikeres természettudományok példáját"⁵. A szellemtudományokon belül szakadást tételez, amely a társadalomtudományi iskolák közti különbségekben nyilvánul meg.

A tudomány társadalmi funkciója a fizikai természet, a gazdasági és társadalmi viszonyok kezelésének elősegítése és a hagyományos elmélet tudásanyag rendszere ennek felel meg. A tudomány fejlődésének történelmi, társadalmi meghatározottságát mutatja. A hagyományos elmélet ezt a történelmi beágyazottságot, eldologiasodott mivoltát nem veszi észre, az önállóság hiedelmében leledzik. Ez legfőbb hibája. "Mind a fizikai természet, mind meghatározott gazdasági és társadal-

mi mechanizmusok kezelése a tudásanyag olyan formálását igényli, ami a hipotézisek rendezőelvében adva van. A polgári korszak technikai fejlődése nem választható el a tudományos tevékenység e funkciójától. Egyrészt ez teszi termékké a tényeket az adott viszonyok között felhasználható tudás számára, másrészt ez vonatkoztatja a meglévő tudást a tényekre. Nem kétséges, hogy e tevékenység az említett társadalom anyagi alapjaiban bekövetkező állandó átalakulás és fejlődés egyik mozzanata. Amennyiben azonban önállósul az elmélet fogalma - mintha valamiképpen a megismerés belső lényegéből vagy valamilyen egyéb történelmi módon lenne meghatározható - akkor eldologiasodott, ideológikus kategóriává változik⁶. Hagyományos elmélet szerint tehát a tudomány mint termelő erő jelentkezik. Horkheimer ugyan a tudományt a munkából eredezteti, ebből nő ki, de mint a munkafolyamat eszköze, egy mozzanata a munkának. "A tudás és tudománya összefonódik a társadalmi gépezettel, teljesítménye a fennálló fenntartásának, állandó reprodukciójának egyik mozzanata, bármit gondoljon is maga erről"⁷.

A tudomány, ha úgy tesz mintha a szellem lenne az uralkodó, utópiává válik Horkheimer szerint. "Az elmélet hagyományos képzetét a tudományos tevékenységből vonatkoztatták el, ahogyan a munkamegosztás adott fokán megjelenik. A tudósok tevékenységének felel meg, amely a társadalomban a többi tevékenységforma mellett áll, anélkül, hogy közvetlenül áttekinthető lenne az összefüggés az egyes tevékenységek között. Ebben az elképzelésben ennél fogva nem a tudomány tényleges társadalmi funkciója jelenik meg, nem az, hogy mit jelent az elmélet az emberi létezésben, hanem csupán az, hogy mit jelent abban az elkülönült szférában, amelyben az adott történelmi körülmények között létrejön"⁸. "A tudományos hivatás valójában a munkának, az ember történelmi tevékenységének nem önálló mozzanata. Itt a tevékenységet helyettesíti. Amennyiben egy jövőbeli társadalomban az észnek valóban meg kell határozni az eseményeket, annyiban a logosznak

e valósággá hiposztazálása egyben leplezett utópia is. Jelenleg azonban az ember önmegismerése nem örök logoszként megjelenő matematikai természettudomány, hanem a fennálló társadalom kritikai elmélete, amelyet az ésszerű állapotok iránti érdek vezet"⁹.

A fentiekből következik, hogy a hagyományos és kritikai elmélet között abban áll a döntő különbség, hogy hozzájárul-e a szóban forgó elmélet a társadalmi reprodukció folyamatához, vagy pedig aláássza azt. A hagyományos elméletek specializált munkafolyamatokba ágyazódnak, általuk újratermelődik a fennálló társadalom. A kritikai elmélet ezzel szemben magának a fennálló társadalomnak az immanens kritikája. Úgy tudatosítja a kapitalista társadalom alapvető ellentmondásait, hogy kívül helyezkedik újratermelésének gépezetén és munkamegosztásának keretein. "Van aztán egy olyan emberi magatartás, amelynek tárgya maga a társadalom. Ez a magatartás nem arra irányul, hogy megszüntessen bizonyos visszasságokat, ellenkezőleg: ezek szerinte szükségképpen összekapcsolódnak az egész társadalmi berendezkedéssel. Bár ez a magatartás a társadalmi struktúrából jön létre, sem tudatos szándékát, sem objektív jelentőségét tekintve nem arra irányul, hogy valami jobban működjön ebben a struktúrában"¹⁰. Horkheimer elismeri a kritikai elmélet társadalmi, történelmi determináltságát és abban látja legfőbb előnyét minden más társadalomelmélettel szemben, hogy tud saját feltelezettségéről, ez alapján építkezik. Az új kritikai magatartás szándékai szerint túlmegy az uralkodó társadalmi gyakorlaton. A kritikai magatartás szubjektuma, létetémenyese azonban meghatározatlan. Állítása szerint törekvés szintjén benne volt az emberiség történetében. "A mélyben azonban kezdettől fogva forrongott a törekvés". "A történelem folyamán az emberek felismerik tetteiket, és ezáltal megértik a létezésükben rejlő ellentmondást"¹¹. A kritikai elmélet osztályhoz való kötődését tagadja, így Marxnak a munkásosztály hivatásáról vallott felfogását sem fogadja el.

"Ebben a társadalomban azonban a proletariátus helyzete sem garantálja a helyes megismerést. Bármennyire önmagán tapasztalja is az értelmetlenséget, mint a szükség és a jogtalanság fennállását és növekedését, társadalmi struktúrájának felülről támogatott differenciálódása, a személyes és osztályérdek csak kivételes pillanatokra megszűnő ellentéte mégis gátolja, hogy e tudat közvetlenül érvényre jusson"¹². "Ha a kritikai elmélet lényegében valamely osztály mindenkori érzéseinek és elképzeléseinek megfogalmazása lenne, akkor semmiféle strukturális különbség nem lenne közte és a szaktudomány között."¹³.

A kritikai elmélet alapja tehát nem valami konkrét intézmény vagy csoport, hanem egy beállítódás, amely a történelemben elvileg mindenhol jelen van. A hagyományos elmélettől abban különbözik, hogy más a szándéka. A kritikai gondolkodás "értelmét nem a jelenlegi társadalom reprodukálásában, hanem helyes irányba történő megváltoztatásában kell keresnünk"¹⁴. Ez az elmélet a társadalom egészének az átalakítására törekszik és ennek megvalósítására Horkheimer szerint adottak a feltételek is. "Ez az eszme abban különbözik az elvont utópiától, hogy az emberi termelő erők mai állapota mellett kimutatható valóságos lehetősége"¹⁵.

A hagyományos és a kritikai gondolkodás eltérő funkciójából adódik, hogy a logikai szerkezetük is eltérő. A megismerésnek különböző módjait jelentik. Míg a hagyományos elmélet a szegmentált, specializálódott tudományokból, elsősorban a természettudományokból származik és vezet vissza. A kritikai elmélet antropológiájából fakadóan úgy tekint az emberre, mint a történelem főszereplőjére és megalkotójára, tevékenységének objektívációit lehetőségeivel veti össze. Nem elégszik meg a világrendből következő célokkal, hanem a teljes emberi képességek megvalósításán fáradozik.

Horkheimer a társadalom kritikai elméletét tekinti a

leghaladóbbnak, mivel az a jövőre irányuló céljaiban és törekvéseiben. "A kritikai elméletnek mint egésznek nincsenek általános kritériumai;" "S éppígy olyan társadalmi osztály sem létezik, amelynek helyesléséhez tarthatnánk magunkat". "Egyetlen specifikus instanciája, hogy a társadalmi jogtalanság megszüntetésére irányuló érdekekhez kapcsolódik"¹⁶.

A kritikai elmélet radikálisan szakít a szaktudományokkal, de nem úgy a klasszikus filozófiával. Elméleti örökségének a görög filozófiától a klasszikus filozófiáig annak kritikai vonulatát tartja. "A kritikai elmélet ennyiben éppenséggel a filozófiát őrzi meg a német idealizmus örökségéből"¹⁷. "A modern szaktudományoktól eltérően azonban a társadalom kritikai elmélete a gazdaság kritikájaként is filozófiai jellegű maradt"¹⁸. "A kritikai elmélet filozófiai jellege nem egyedül a nemzetgazdaságtannal, hanem a gyakorlati ökonomizmussal szemben is jelentkezik"¹⁹.

Horkheimer állításával ellentétben a frankfurti iskola kritikai elmélete korántsem teljesen új elméleti formáció. Lényegében a marxizmus filozófiai interpretációjának, Lukács és Korsch filozófiájának szintetizált formája, amely maga is a XIX. és XX. századi német szociológiai gondolatokból merített. Lukács, aki a Weberi "szocializáció" fogalmát összekapcsolta a marxi "árufetizizmus" kategóriájával, s a kettőt az "eldologiasodás" fogalmával általánosította. Az eldologiasodás az, amely lehetetlenné teszi a totalitásról való kép megalkotását. "E transzcendencia felfogása megmutatja, milyen hiábavaló lenne az a remény, hogy az egész összefüggést, amelynek megismeréséről az egyes szaktudományok - fogalomalkotásuk materiális szubsztátumától való eltávolodásukkal - tudatosan lemondtak, egy összefoglaló jellegű tudomány, a filozófia megteremtheti. Mert ez csak akkor lehetséges, ha a filozófia radikálisan más irányba mutató kérdésfeltevessel, a megismerhető, a megismerendő konkrét, materiális totalitásra irányulva álltörné ennek a felaprózódásba

Lukács a modern tudományokat is az eldologiasodás egy aspektusának tekintette, amint az emberi szférára próbálták kiterjeszteni hatáskörüket. A társadalom törvényei egy olyan világ kifejezői, amelyben az emberi kapcsolatok dologi viszonylatokká változtak és a tudományok elkülönülése egy olyan specializálódásra vallott, amely szétzúzta az emberi létezés totalitását.

”A történelem tehát az a mindent átfogó folyamat, amelyben a történelmi szubjektum önmegvalósítása folyik. Ez a historicizmus hatott a frankfurti iskola társadalomelméletére is. A társadalom totalitását, a fennálló valóságot, az ember célját egy racionális társadalom nézőpontjából kell felfognunk. Historicista szemlélettel a társadalom visszavezethető az öt megalkotó szubjektumra és a történelem ennek a szubjektumnak a szakadatlan kibontakozása. Ezt a Weberi historicista gondolatot Adorno a pozitívizmus és az idealizmus mellett felfedezett harmadik alternatívaként üdvözli a ”Negatív dialektika” című művében. A kritikai elmélet az emberiség önmegismerő tudatosságának vallja magát.

A kritikai elmélet a kapitalista társadalom valamennyi intézményében egy belső, lényegi ellentmondást lát: az emberi célok, illetve e célok tagadásának ellentmondását. Ez az igazság Horkheimer és Adorno interpretációjában: az árúcsere a kapitalizmus alapvető viszonylata. E felfogás szerint a kapitalizmus az egyenlő, igazságos árúcsere tagadása, mely növekvő társadalmi igazságtalansághoz, a hatalom és elnyomás, a vagyon és szegénység polarizálódásához vezet.

A frankfurti iskola historicista ideológiájának tipikus vonása, hogy a kapitalista társadalmi formációt egy olyan lényeggé redukálja, amelyet ki is fejeznek, el is rejtenek azok a különféle jelenségek, amelyekben ez a lényeg testet

ölt. Annál élesebben fejeződik ki ez a lényeg, mennél jobban előrehalad a történelmi mozgás. Ez a felfogás a fasizmus elemzésében nagy politikai fontosságra tett szert.

Lukács a manipulatív racionalitás diadalaként értékelte a fasizmust. "Hitler és cinkostársai tette az volt, hogy ki-elégítették a német junkerség és nagykapitalizmus legreakciósabb köreinek ezt az egzisztenciaszükségletét. Azzal elégítették ki ezt a szükségletet, hogy korszerűen modernizált szélsőreakciós ideológiát a szalonokból és a kávéházakból kivitték az utcára. Hitler ideológiája nem egyéb, mint rendkívül ügyes, cinikus rafinált kihasználása ennek a helyzetnek"²¹.

"Erről a kiinduló pontról dolgozza ki propaganda módszereit. A szuggesztív lépjen a meggyőzés helyébe, kétségbeesett emberek vak hitének, hisztériájának tikkasztó légkörét kell minden eszközzel megteremteni. Itt is az életfilozófiának az ész ellen vívott harca - mindegy mennyit ismert belőle Hitler - a tiszta demagógia technikájának világnézeti alapja. Hitler "eredetisége" abban van, hogy elsőknek alkalmazta az amerikai reklántechnikát a német politikára és propagandára. Célja a tömegek elámitása és becsapása"²².

A frankfurti iskola ezt a lukácsi felfogást követi. A gazdaság szintjén azzal megvárzza a fasizmust, hogy a szabadversenyes kapitalizmust egy monopolkapitalista hatalom átvételének kell felszámolnia, hogy megoldást találjon a kapitalizmus gazdasági és politikai válságára. A kultúra és a monopolitás szintjén pedig a prefasiszta kultúrát, annak absztrakt, de immár külsőséges közösség-élmény váltja fel, az egyén egy hamis kollektivitásba helyeződik. A frankfurti iskola szerint a fasizmus igen jelentős kelléke az az egyéni pszichológia, amely lehetővé tette a fasiszta elnyomást, az úgynevezett "autoritariánus személyiség".

Horkheimer és Adorno radikálisan elutasítja a burzsoá társadalmat és kultúrát, de a politikától még az absztrakt politikától is visszahúzódik. Marcuse politikai fejlődése szögesen ellenkező irányú. Sohasem határolta el magát a gyakorlati politizálás felé közeledő tanítványaitól, mint Horkheimer vagy Adorno. Ebből nem következik, hogy gondolkodásának elméleti struktúrája gyökeresen különbözne a többi frankfurtiétól. Ugyanakkor van egy fontos elméleti különbség Marcuse és Horkheimer között. Míg Horkheimer, mint látható volt a társadalom kritikai elméletét még akkor is filozófikus elméletnek tekintette, amikor a gazdasági viszonyok bírálataként funkcionált, Marcuse nem adta fel azt az igényt, hogy a marxizmusból, mint a társadalom tudományos elméletéből induljon ki. Marcuse legismertebb munkája "Az egydimenziós ember" szilárdan ágyazódik a frankfurti tradícióban. A frankfurti gondolkodók, miközben a fennálló elméleti és ideológiai gondolkodás abszolút tagadását keresik, kötelességüknek érzik, hogy hátrahagyják, mind a tudományt, mind a konkrét társadalom elemzést, mindpedig a formális logikát. Az emberi célok tagadásának, a kapitalizmusnak abszolút tagadását keresi Marcuse is, amikor "Az egydimenziós ember" című munkájában letesz a társadalom marxi módszerű elemzéséről, amely a társadalmat bonyolult alkatelemek struktúrájának tartja. A történeti felfogás ezzel szemben nem bonyolult struktúráként kezeli a társadalmat, hanem egy olyan belső lényeg keresésére indul, amely a társadalom valamennyi alakelemében fellelhető. Ha a lényeg elnyomó jellegű, az átalakulás forrását a társadalmon belül nem lehet megtalálni, mivel a társadalom valamennyi megnyilatkozása csak az elnyomó jellegű lényeget közvetíti. Az átalakulás végrehajtása tehát egyedül a társadalmon kívüli szubjektum lehet. A marxizmus első historicista változatai szerint ez a szubjektum a proletariátus. Az úgynevezett jóléti államban a proletariátus azonban már nem tűnik "abszolút" elnyomított osztállyal: csupán a faji kisebbségek és más periférikus csoportok írhatók le így.

A frankfurti iskola első jelentkezésétől kezdve több anyagot hozott létre - amelynek jelentős hányadát ez a rövid cikk nem érinthette - mint bármely más elméleti csoportosulás. Az iskola hatása követőinek munkássága nyomán az újabb generációk felfogásában napjainkban is tapasztalható. Ezért érdemes a vele való további elmélyült foglalkozás.

JEGYZETEK

1. A tanulmány először a Zeitschrift für Sozialforschungban jelent meg. VI. évf. 2. füzet. Párizs 1937.
Magyarul: Tény, érték, ideológia. Gondolat Kiadó 1976. 43. oldal
2. Uo.
3. Uo.
4. I. m. 45. oldal
5. I. m. 45. oldal
6. I. m. 50-51. oldal
7. I. m. 53. oldal
8. I. m. 53-54. oldal
9. I. m. 55-56. oldal
10. I. m. 64-65. oldal
11. I. m. 71. oldal
12. I. m. 72. oldal
13. I. m. 73. oldal
14. I. m. 78. oldal
15. I. m. 79. oldal
16. I. m. 105. oldal
17. I. m. 108. oldal
18. I. m. 109. oldal
19. I. m. 110. oldal
20. Lukács György: Történelem és osztálytudat Budapest. 1971. 357-358. oldal
21. Lukács György: Az ész trónfosztása Budapest, 1965.
22. I. m. 583-584. oldal